Керімбек Жылбек Сенбекұлының «6D021400 – Әдебиеттану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған «Түркі және қазақ әдебиетіндегі діни образдар жүйесі (XIX ғ.аяғы-XX ғ.басы)» атты диссертациялық жұмысына

АҢДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезіндегі діни-ағартушылық бағыт белсенді сипатымен ерекшеленеді. Қазақ халқының сол кездегі бастан өткізген сан алуан саяси-әлеуметтік жағдайлар, оқиғалар сипатталады. Сол дәуірдегі халықтың тағдырымен қатар өрілетін рухани-адамгершілік мұратты мақсат тұту идеялары, ислам діні, сахабалар мен пайғамбарлардың өмірі, Алланың хақ жолы арқылы халықты ілім-білімге үйрету мен дамытудағы ерекшеліктеріне назар аударылады. Қазақ әдебиеті тарихында діни-ағартушылық ағымның ұзақ уақыт бойы ашылмай келгені белгілі. Оның басты себебі, 70 жыл бойы жүргізген Ресейдің отаршыл саясаты екені аян. Патшалық Ресей өз саясатын жүргізу үшін қазақ даласында миссионерлік бағытта жұмыстар жүргізгені белгілі. XIX ғасырдың екінші жартысында Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азия жерлерінде Ресей империясының Түркістан генерал-губернаторлығында орыс-түзем мектептері сол мақсатта ашылды. Бұл мектептер осы өлкедегі билік орындары жергілікті халықтар арасында Ресей дүниетанымы мен тәртібін орнату және исламның ықпалын тежеу мақсатында құрылған еді. Алғашқы орыс-түзем мектебі 1874 жылы Шымкент қаласында ашылуы бекер емес. Ал Ташкент қаласында орыс-түзем мектебі 1884 жылы ашылған. Осындай саяси-тарихи жағдайларды негізге ала отырып, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген кітаби ақындар шығармаларын арнайы ғылыми-теориялық негізде қарастыруды жөн көрдік.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Еліміз тәуелсіздік алғанға дейін дін тақырыбы қозғалмады. Совет үкіметінің қысымына қарамастан қисса-дастандар ауыздан ауызға тарап, хатқа түсіріліп, қолжазба қорларында араб әріптерімен сақталып келді. Қазан, Уфа, Ташкент қалаларындағы баспаханалардан революцияға дейін шыққан қисса-дастандар кітапханалардың мұрағаттары мен сирек қолжазбалар қорында шаң басып сақталып, кейбірі осы күнге дейін жетті. Енді оларды өз қолымызбен ұстап көретіндей халге келдік. Олардың көбісі «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының арқасында «Бабалар сөзі» сериясымен 100 том болып шықты. Совет заманда дінге қатаң тыйым салынғандықтан діни дастандар еш жерде жарияланбады. «Бабалар сөзі» сериясы аясында шыққан діни қисса-дастандар әлі де зерттеуді қажет етеді. Шығыстық назира үлгісінде жазылған бұл қисса-дастандар кезінде Орта Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінде кеңінен тарағаны белгілі. Сондықтан біз бұл дастандардың басқа елдердегі үлгілерін іздестіріп, салыстыра зерттеуді мақсат еттік.

Зерттеу жұмысының мақсаты: XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жарық көрген қазақ әдебиетіндегі демонологиялық әңгімелер, діни дастандар және тағы басқа да діни образдардың көркемдік-танымдық әлемін бүгінгі әдебиеттанудың ғылыми негіздемесіне сүйене отырып зерттеу және табиғатын ашу.

Зерттеу жұмысының міндеттері:

– діни еңбектердегі исламдық дүниетанымды сипаттау, діни образдар мен бейнелерді зерттеу;

– қазақ даласында тараған діни қисса-дастандарды алыс және жақын басқа шет елдердегі үлгілерімен салыстырып, зерттеу;

– діни шығармалардағы адамгершілікті, ислам дінін насихаттау арқылы мадақ, мінажат жырларындағы діни-ағартушылық сарынды көрсету;

– қазақ әдебиетіндені діни образдардың түркі тілдес басқа мемлекеттердегі үлгілерімен салыстырып қарастыру;

– Құран кітап пен Мұхаммед пайғамбардың уағыздары мен хадистері негізінде жазылған кітаби ақындар мен жыраулардың дастандарына талдау жасау.

Диссертация тақырыбының зерттелу деңгейіне тоқталсақ, қисса-дастандар 1990-жылдарға дейін ғылыми тұрғыда зерттелмек түгілі оның мәтіндері ғылыми айналымға енгізілмегенін айту ләзім. Кезінде Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, С.Торайғыров, М.Әуезов, С.Мұқанов, Б.Кенжебаев, М.Ғабдуллин, Ә.Қоңыратбаевтар қисса-дастандарға қатысты азын-аулақ білдіргені болмаса, кең көлемді ғылыми зерттеу жүргізілмеді. Тәуелсіздік алғаннан кейін З.Ахметов, Р.Бердібай, С.Қасқабасов, Ө.Күмісбаев, А.Қыраубаева және т.б. ғалымдардың ғылыми еңбектерінде, монографияларында қисса-дастандарға қатысты пікірлер мен тұжырымдар айтылды. А.Қыраубаева «Шығыстық қисса-дастандар» атты монографиялық еңбек жазды. Біз бұл зерттеуімізде осы аталған зерттеушілердің еңбектеріне сүйене отырып, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында жарияланған діни қисса-дастандар мен прозалық шығармаларға талдау жасалады.

Зерттеу нысаны. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген ақын-жыраулардың әдеби мұралары, әр түрлі зерттеулер мен ғалымдардың ой-пікірлері, кітапханалар мен мұрағаттағы құжаттар, ғылыми-педагогикалық практикадан өту кезіндегі тәжірибеміз дереккөздер ретінде басшылыққа алынды. Парсы шайыры Фариаддин Аттардың «Жұмжұма-нама» дастаны, түркі ақыны Хусам Кәтибтің «Жұмжұма сұлтан» қисса-дастаны және авторы белгісіз «Жұмжұма патша» жайында араб, ағылшын, парсы, шағатай, қазақ тілдерінде жазылған бірнеше прозалық шығармалар пайдаланылады.

Зерттеу жұмысының әдістері. Диссертациялық жұмыстың мақсат-міндеттеріне сәйкес баяндау, салыстырмалы-тарихи, тарихи-генетикалық, типологиялық, жүйелі функционалды әдістер қолданылды.

Зерттеу жұмысының теориялық (әдіснамалық) негіздері. Диссертациялық жұмыста әдебиеттану ғылымының негізгі қағидалары басшылыққа алынады. Онда әдебиеттану ғылымындағы салыстырмалы

талдау, жинақтау әдістері қолданылады. Белгілі әдебиетші, ғалымдар Ш.Уәлиханов, А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхаммедұлы, Ә.Бөкейханов, М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Б.Кенжебаев, Ә.Қоңыратбаев, Р.Бердібаев, С.Қасқабасов, У.Қалижанов, Ш.Ыбраев, Б.Әзібаева сынды тағы басқа ғалымдардың еңбектерін теориялық негіз ретінде пайдаландық.

Зерттеу жұмысының негізгі дереккөздері. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба бөлімінің кітап қорлары, ҚР ҰҒА-ның ғылыми-техникалық кітапханасы, Алматы қаласындағы Ұлттық кітапхана қорлары және ҚР Ұлттық академиялық кітапханасының қорлары пайдаланылды. Түркия Республикасының Анкара қаласындағы Гази университетінің кітапханасы, Татарстан, Өзбекстан, Башқұртстан мемлекеттеріндегі электронды кітапхана қоры мен ғылыми орталықтарының материалдары негіз болды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы. Отандық әдебиеттану ғылымында бұдан бұрын діни образдар тақырыбы қарастырылған. Алайда бұл еңбекте оны толық және жүйелі түрде зерттеудің көкейкестілігі дәлелденді. Осы реттегі зерттеудің басты ғылыми жаңалықтары:

– діни қисса-дастандар ғылыми түрде тұжырымдалып, «кітаби ақындар» ұғымына түсінік берілді;

– зерттеуге қатысты бірнеше мәтіндер (парсы, ағылшын, шағатай тіліндегі) алғаш рет ғылыми айналымға енгізілді;

– діни қисса-дастандардың басқа ауыз әдебиеті үлгілерімен өзара байланысы айқындалып, жан-жақты пайымдалды;

–түркі әлеміне ортақ діни образдардың ерекшеліктері ашылып, салыстырылды;

– түркі және ислам өркениетінің өзара ықпалдасуы аясында қалыптасқан діни образдар жүйесінің терең мазмұндық сипаты мен маңызы айшықталды.

Зерттеу жұмысының теориялық және практикалық маңызы. Зерттеу жұмысының нәтижелері мен тұжырымдарын жоғары оқу орындарының филология факультетінде, жалпы таңдау курстары мен практикалық сабақтарға пайдалануға болады. Диссертацияда қол жеткізілген ғылыми жаңалықтар теориялық және практикалық сипатта қазақ әдебиеті тарихы бойынша ғылыми ізденістерге арқау болады және көмекші оқу-әдістемелік құрал ретінде фольклортану, дінтану, мәдениеттану ғылымында қолдануға болады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі нәтижелер мен тұжырымдар. Диссертациялық жұмыстың нәтижелері бойынша төмендегідей тұжырымдар ұсынылады:

– исламға дейінгі заманда тараған діни, демонологиялық әңгімелердегі діни образдар сараланып, бір жүйеге келтірілді;

– иудаизмнің Тәураты, христиандықтың Інжілі, зороастризмнің Авестасы және исламның Құранының тек қасиетті кітаптар ғана емес, жазба мәдениет пен әлемдік әдебиеттің ұлы туындылары екені есепке алынып, сондағы хикаяттар мен қиссалардың түркі және қазақ әдебиетіне әсері сараланды;

– діни образдарды типологиясы, функциясы және көркемдік рөлі тұрғысынан жіктеу арқылы әдеби теориялық тұжырымдар ұсынылды;
– ислам дінінің Орта Азия, Еділ мен Жайық өңіріне ерте енгеніне қарамастан, ислам дінінің бізге жеткен түркі жазба ескерткіштерінде бейнеленуі тек X-XI ғасырлардан бастап байқалады. Осыған қарап түркі әдебиетінің тарихын исламға дейінгі және мұсылмандық кезеңдер деп екіге бөлу қарастырылды;
– Құран және оның идеялық ұстанымдары, сюжеттері, мотивтері, образдары мен жалпы стилі ортағасырлық авторлар үшін дереккөз және үлгі. Түркі сөз өнерінің көптеген ескерткіштері қайсыбір дәрежеде мұсылмандардың қасиетті Құран кітабымен байланысты. Мысалы, XIII-XIV ғасырлардағы авторлар: Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашғари, Құл Ғали, Рабғузи және басқаларының шығармалары Құран қиссалары мен образдары негізінде жасалды. Сол шығармалардағы діни образдар мысал ретінде қолданылды.

Зерттеу жұмысының жариялануы мен сыннан (апробациясы) өтуі. Диссертациялық жұмыста ұсынылатын негізгі тұжырымдар халықаралық, республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияда баяндама жасалып, жинақтар мен ғылыми журналдарға мақала жарияланды. Жұмыс М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Ғылыми семинарында қаралып, алдын ала қорғауға ұсынылды. Зерттеу тақырыбы бойынша 10 мақала жарық көрді. Оның ішінде ҚР ҒЖБМ Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған журналда – 3 («ҚР Ұлттық Ғылым Академиясы (ҰҒА) Хабарлары» журналында); ғылыми-практикалық конференцияларда – 6, «Scopus» журналдар базасына кіретін «Milli Folklor» Түркия журналында – 1 мақала жарияланды:

1. Түркі халықтарына ортақ діни дастан. // «Қазіргі заман публицистикасы және әл-Фараби мұрасы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. – Алматы, 2015, 13 сәуір –110-113 бб.
2. Абайдың «Ескендір» поэмасы және діни сарындар. // «Адамзаттың Абайы: әдеби мұрасы және абайтану мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Семей қаласы, 2015. 12-13 маусым. – 359-364 бб.
3. «Ескендір» образының шығыс әдебиетіне әсері. // «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік тіл саясаты және қазақ әдебиетіндегі ұлттық идея» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары – Алматы, ҚызҰПУ, 2015, қазан – 117-121 бб.
4. Яссауидің түркі әдебиетіне әсері: діни дастандар. // «Қожа Ахмет Яссауи және Жүсіп Хас Хажип» атты халықаралық ғылыми симпозиум материалдары. – Алматы, 2016. 28-30 қазан. – 213-218 бб.
5. Әдебиеттегі діни образдар: «Ескендір» бейнесі. // «Science and Civilization» атты халықаралық ғылыми конференция материалдары. – London, 2016, 30 қаңтар -7 ақпан. – 18-21 бб.
6. Кеңес үкіметі тыйым салған діни дастандар. // ҚР ҰҒА Хабарлары, Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы, Алматы, 2016, 2(306), наурыз-сәуір, 294-298 бб.

7. Әлем әдебиетіндегі «құбас» діни образы. // ҚР ҰҒА Хабарлары, Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы. – Алматы, 4(308), 2016, шілде-тамыз. – 77-81 бб.
8. «Жүсіп-Зылиха» образының әдебиетте бейнеленуі. // ҚР ҰҒА Хабарлары, Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы. – Алматы, 4(314), 2017, шілде-тамыз. – 132-135 бб.
9. Құрандағы «Жүсіп» сүресінің қазақ әдебиетіндегі көрінісі. // «Заманауи білім беру кеңістігіндегі филология ғылымы: дәстүр мен инновация» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары жинағы, Абай атындағы ҚазҰПУ. – Алматы, 2022, 22 желтоқсан. – 260-263 бб.
10. Korkut'un Destansı Mirasının İncelenmesinde Yeni Meseleler: Sahtecilik ve Sahte Değiştirmeler.// Konyratbay T., Kerimbek J.,Darkembayeva A., Bekmoldinov N., Sultanova M. - Milli Folklor, Cilt: 18, Sayı: 138, (2023). DOI: 10.58242/millifolklor.1072507

Диссертациялық жұмыстың құрылымы. Диссертация құрылымы мақсат пен міндеттерге сай құрылды. Зерттеу жұмысы кіріспе, үш тарау, қорытынды, пайдаланған әдебиеттер және қосымшалардан тұрады. Жалпы көлемі – 124 бет.